

CRÒNICA

1. Jornades Acadèmiques Interdisciplinàries «One God, Many Names: Llull's *Hundred Names of God* / Un Déu, molts noms: els *Cent noms de Déu* de Ramon Llull», Universitat de Barcelona, 26-27 de setembre de 2019

*This paper is part of a project that has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under the Marie Skłodowska-Curie grant agreement No 746221 *Christianus Arabicus*.

Aquestes Jornades recollien els resultats del projecte de Simone Sari, *Ramon Llull (1232-1316): A Vernacular Writer Between Christianity and Islam*, finançat pel programa de recerca i innovació Horizon 2020 de la Unió Europea a través de la convenció 746221 (Maria Skłodowska-Curie Actions). El nucli del projecte era aplanar el camí de les dues edicions crítiques de l'obra lulliana *Cent noms de Déu / Centum Nomini Dei*, acceptades per a la seva publicació a les sèries NEORL i ROL respectivament, i també de l'edició divulgativa anglesa feta en col·laboració amb Robert Hughes, *Hundred Names of God*, ja consultable des de la plataforma Manícula (Centre de Documentació Ramon Llull de la Universitat de Barcelona): <<https://manicula.narpan.net/obres/hundred-names-god>>.

El dijous 26, Simone Sari va iniciar els treballs amb una «Introduction» a les tasques de la trobada, que ha esdevingut l'article «*One God, Many Names: Llull's Hundred Names of God* in its Christian and Islamic religious context» del present número de *Studia Lulliana*. Sari va recordar que, com va comprovar fa anys Dominique Urvoy, el poema lull-lià objecte del congrés absorbeix materials de font islàmica però està pensat per a un auditori cristià sota la forma d'un «montage orientaliste».

L'edició crítica catalana dels *Cent noms de Déu* requereix un manuscrit de base. Des del primer moment s'ha sabut que hi ha dues branques de la tradició. Per una banda, el manuscrit Vaticà Ott. lat. 845, *V*; per una altra, la branca beta,

amb tots els altres testimonis. Està clar que l'edició s'ha de continuar basant en *V*. Gabriella Pomaro, en la seva intervenció, «Radiografia di *V* (Ott. lat. 845)», va explicar que el document és la suma de tres unitats, els *Cent noms* i dos «libelli» amb el *Desconhort de nostra Dona* i el *Desconhort de Ramon*. Tres unitats autònomes, però sortides del mateix taller i reunides posteriorment en volum. La disposició del text assegura que la *Taula* amb els cent noms pelats –una llista amb valor talismànic/contemplatiu– és una entitat a part del poema –els *Cent noms de Déu*–, que Llull va bastir desenvolupant en trístics anisòtil·làbics el contingut de cada un dels cent ítems de la *Taula*. La reunió de les dues entitats en un sol testimoni és fruit d'una edició primerenca, darrera de la qual hi podria haver la intenció de l'autor, tot i que no es pugui provar una intervenció manual directa de Llull en la correcció del text. Sabem que el que llegim al manuscrit *V* no és ni la primera redacció de l'obra ni l'únic agençament textual de la tradició. Alguns testimonis de la branca beta, en efecte, presenten els *Cent noms de Déu* adaptats a l'esquema de la recitació dels salms segons els dies de la setmana i les hores canòniques litúrgiques i devocionals.

La intervenció d'Annemarie Mayer, «Ramon Llull and the *virtus verborum*: A theological exploration», va confirmar que cal interpretar els *Cent noms de Déu* al marge del pròleg en què Llull polemitzava amb els 99 noms de Déu islàmics i amb l'Alcorà. Mayer va posar en qüestió una afirmació de Miguel Asín Palacios, segons la qual, quan Llull escriu “Con Deus haja posada virtut en paraules, peres e erbes, quant doncs mayns l'ha posada en los seus noms” està citant un text d'Ibn ‘Arabi. El motiu de la virtut divina de la paraula no és un tema exclusiu de l'islam. Ho confirma la teologia sacramental, que Mayer va presentar a partir dels escrits de sant Agustí. La darrera diapositiva de la seva exposició va mostrar sengles textos d'Hug de Sant Víctor i de la *Taula general* lul·liana que donen una idea de quin és el filó que connecta Ramon amb la tradició cristiana en aquest punt concret. La intervenció de la professora Mayer ha estat reelaborada, amb el mateix títol de la ponència, en forma d'article per al present número de *Studia Lulliana*.

Lluís Cifuentes, des de la perspectiva de la història de la ciència en vulgar, va oferir els resultats d'una recerca, encara en fase inicial, sobre els usos terapèutics de les pregàries, amb la seva intervenció, «La medicina de la desesperació: paraules i versos sanadors». La ponència va donar a conèixer eixams o conjurs i oracions amb finalitat protectora, terapèutica o utilitària, sovint en forma d'amulets. Va resultar especialment rellevant constatar la similitud entre determinats espècimens d'amulets i la seqüència dels noms de Déu com a eina protectora.

El divendres 27, Josep Bellver va obrir noves perspectives per a la localització de les fonts àrabs de Llull, fruit d'una recerca seva també en fase inicial. La seva ponència, «Corrents sufis a Al-Andalus i el Magrib a l'albada de Ramon Llull», va tractar de la personalitat intel·lectual del mestre d'àrab de Ramon Llull, que no podia ser un mallorquí de classe baixa esclavitzat a l'illa. Havia de ser un home capaç d'entendre el llenguatge de la lògica i de transmetre alguns missatges bàsics sobre l'univers dels sufis. La hipòtesi de Bellver porta a un membre de l'elit cultural de Múrcia, una ciutat conquerida pels cristians a mitjan segle XIII, on eren presents personatges d'alt nivell de saber. Bellver també va aclarir que en la tradició islàmica els noms de Déu són usats com a punt de partida de l'especulació filosòfica, a més de ser amulets portadors de bona fortuna. Va cridar molt l'atenció la llista de 23 tractats islàmics sobre els noms de Déu produïts a l'Al-Andalus i el Magrib a la segona meitat del segle XIII, que Bellver està estudiant.

José Martínez Gázquez va oferir una ponència sobre «Los nombres de Dios en las glosas al *Alchoran Latinum* de Robert de Ketton», en la qual va interpretar la glossa marginal a la traducció llatina de l'Alcorà impulsada per Pere el Venerable entorn de 1142, procedent d'un indret de frontera cultural com Tarassona. Criden l'atenció l'ús metafòric dels noms de Déu basat en les perfeccions del món i de l'home, i la manera d'entendre la bellesa dels noms de Déu en les versions cristianes de la llista d'aquests noms. També va resultar estimulante aprendre que el motiu dels noms de Déu és present al tractat d'Ibn Tumart, el madhí dels almohades, que versa «Sobre la Unicitat de Deu», traduït al llatí per Marcos de Toledo el 1210.

La realització oral dels *Cent noms de Déu* planteja el problema de la música que acompanyava el poema. Es parla de la melodia dels salms i de la cantilena de la recitació alcorànica per resoldre la dicció dels trisíl·labs anisosíl·làbics lul·lians. Antoni Rossell, musicòleg i intèrpret, va participar a la trobada analitzant tècnicament els modes de la recitació alcorànica amb diversos exemples sonors i exposant la seva teoria sobre l'estructura foneticomusical de la cantilena aplicada a textos de diferent textura prosòdica. D'acord amb aquest marc teòric, va fer sonar la seva versió del poema de Llull com a conclusió de la ponència «“Qui aquest xant vol sovint xantar, amar hi pot multiplicar en conèixer Déu e onrar”»: cantar els Noms de Déu segons Llull».

La música medieval que coneixem millor és la música lligada al culte cristià. La intervenció del professor Gabriel Seguí, «Els *Cent noms de Déu* de Ramon Llull en el context de les hores canòniques de l'ofici diví romà», va mostrar que l'ús que fem els laics de la terminologia relativa al culte cristià no ha d'entrar en contradicció amb el sentit recte que té dins del llenguatge

de l'Església. Cal prendre nota, doncs, de la diferència entre la litúrgia pública, oficiada per clergues amb l'ordenació de suport escrit corresponent, i els devocionaris per a la pregària privada. És una distinció imprescindible per caracteritzar els manuscrits dels *Cent noms de Déu*, l'agençament i la difusió. Seguí també va comentar la dimensió jurídica, de caire netament medieval, de la funció que s'atribueix a la pregària com a perdó dels pecats. Llull esquiva aquest tipus de plantejament present als escrits d'alguns canonistes, perquè s'interessa per la meditació i la conversió.

Letizia Staccioli treballa en l'edició crítica de l'opera prima de Llull, la *Lògica del Gatzell*, que és una traducció/adaptació d'un manual de lògica àrab farcida amb materials originals de Llull. A la seva intervenció, «La *Lògica del Gatzell* dalle fonti alle rime», va exposar el gran repte a què s'enfronta la tesi que està escrivint: la relació entre el text rimat català d'aquesta traducció i la versió llatina en prosa, el *Compendium Logicae Algazaelis*. La *Lògica* en vers occitanocatalà i els *Cent noms de Déu*, en el format de taula, comparteixen manuscrit: el còdex C, conservat a la Biblioteca Colombina de Sevilla. Les recerques de Staccioli i de Sari també comparteixen el problema de la llengua dels textos lul·lians en vers i el problema de l'adaptabilitat de les produccions de Ramon a públics diferents. La hipòtesi que està elaborant Staccioli a propòsit de la *Lògica del Gatzell* treballa justament sobre aquest darrer punt tan central també per a prendre decisions sobre la configuració del text dels *Cent noms de Déu*. La tradició crítica defensa que Llull va escriure primer el *Compendium* llatí, que després adaptà en versió romànica en la *Lògica* en rims. Hi ha raons per creure que, o va ser al revés –però això no és fàcil de demostrar–, o cal entendre que Llull va planejar dues obres diferents, dirigides a públics diferents.

Finalment, Simone Sari va oferir un resum dels resultats de les seves recerques dels darrers dos anys amb la ponència «Les llengües per lloar Déu». En el cas dels *Cent noms*, el que sabem sobre el plurilingüisme lul·lià ajuda a situar la naturalesa occitanocatalana de l'obra. La interferència del llatí no té a veure amb la traducció a aquest idioma –que és clarament posterior–, sinó amb la presència de rúbriques llatines en testimonis romànics del segle XIV, com ara S, que és un dels manuscrits de la branca beta, conservat a Palma. Calia, per a això, presentar tots els testimonis dels *Cent noms* amb atenció a la problemàtica de les variants lingüístiques, a l'encapçalament dels trístics amb l'«o» de la pregària o amb el «de» argumentatiu, als canvis en l'ordre dels noms i a la natura dels noms mateixos. Un laberint que permet de veure agrupacions entre testimonis tot i que Sari no considera prudent de traduir-ho en un *stemma codicum* convencional a l'interior de la branca beta. En conclusió:

1. La *Taula dels noms* és la versió primigènia del text, amb circulació pròpia. D'aquesta *Taula* s'han desenvolupat els capítols que constitueixen el text en trístics anisosil·làbics. La composició del text és treballosa i interferida. *V* representa el millor estadi del text.

2. Hi ha raons ecdòtiques suficients per establir una tria de les lectures que permet de descartar esmenes impròpies, com la de voler regularitzar l'indret del naixement de Jesús en Betlem quan *V* llegeix Natzaret (*sic*).

3. Tenim instruments filològics per abordar el problema de la llengua de *V* amb les seves vacil·lacions d'aparença de la *scripta* catalana primerenca per a la literatura en vers.

4. La utilització de fragments dels *Cent noms de Déu* a l'*Arbre de ciència* no únicament estableix un *terminus ante quem* per a la datació dels *Cent noms*, sinó que explica algunes de les característiques de la versió «editada» dels *Cent noms* del ms. *V*.

5. *V* sembla, doncs, correspondre a l'obra descrita en el pròleg. L'estadi de la llengua emprada és proper al d'altres manuscrits de primera generació i conté un text complet. El millor manuscrit de la branca beta per dur a terme la correcció de *V* és *I*, el ms. de Sant Isidor de Roma.

Està prevista la publicació d'aquestes conclusions, degudament reelaborades, al número de *Studia Lulliana* corresponent al 2021, on tal vegada també apareixeran d'altres contribucions al congrés del 2019 que requereixen ser desenvolupades més a fons.

L. Badia

2. Represa de la Càtedra Ramon Llull de la UIB

El dia 24 de maig de 2019 es firmava el conveni de col·laboració entre la Universitat de les Illes Balears i l'Institut d'Estudis Baleàrics, en virtut del qual es recuperava l'estructura econòmica necessària per desenvolupar les tasques d'investigació i de difusió pròpies de la Càtedra. Vigent des del primer d'octubre de 2019 fins al 30 de setembre de 2023, el conveni preveu una col·laboració estreta entre les dues institucions en l'organització de seminaris, congressos i activitats de difusió, en la publicació de les NEORL i, en definitiva, en la promoció de la investigació lul·liana i lul·lista. La primera actuació, en aquest sentit, va ser la contractació de Pere Garau Borràs com a tècnic superior en investigació, des d'octubre de 2019. El mes de novembre de 2019 Jordi Gayà encetà el cicle de conferències «Llull després de Llull: el llegat contemporani», amb la conferència «Una teologia per als entesos en "lògica i naturals"». Continuada amb una sessió sobre «Els *Cent noms de Déu* de Ramon Llull, entre cristianisme i islam», a càrrec de Simone Sari. Lola Badia hi par-

ticipà amb «Ramon Llull i Anthony Bonner». I Anna Fernández Clot il·lustrà els assistents sobre la medicina espiritual amb la conferència «“E qui pot los hòmens sanar?” Ramon Llull i la medicina espiritual». Malauradament, la resta de sessions s’hagueren d’ajornar arran de l’estat d’alarma provocat per la pandèmia de la COVID-19. La intenció és programar novament les sessions pendents un cop hagi acabat la situació d’excepcionalitat. Igualment, per al curs 2020-2021 hem dissenyat unes jornades sobre Mateu Obrador i un cicle sobre la mort a l’Edat Mitjana. Podeu consultar el programa de totes les activitats a <<https://catedraramonllull.uib.cat>>.

Maribel Ripoll

3. Rotacions lul·lianes: variacions sobre l’*Ars combinatoria* de Ramon Llull

Amb el reclam d’aquest títol el Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (CCCB) va celebrar un acte lul·lià el 2 de desembre de 2019 a les 18.30 hores, entorn de la presentació del volum *Ramon Llull’s Method of Thought and Artistic Practice*, escrit en col·laboració per Miquel Bassols, Concha Roldán, Perejaume i Amador Vega. Els autors van debatre sobre l’impacte de l’obra de Llull en l’àmbit de la filosofia, la ciència i les arts en una animada sessió pública que és accessible a l’adreça <<https://www.cccb.org/ca/multimedia/videos/rotacions-lullianes/232737>>, dintre del portal que recull les activitats del CCCB.

La Redacció

4. Understanding Ramon Llull: Philosophy, Arts and Science through the *Ars Combinatoria*

La Universitat Pompeu Fabra ha patrocinat un curs en línia sobre la figura de Ramon Llull, dirigit per Amador Vega i Anna Serra, que informa sobre la figura del mestre mallorquí i la seva influència en l’art, la literatura, la ciència i la tecnologia. El curs es presenta en un vídeo, <<https://www.upf.edu/web/mooc-upf/understanding-ramon-llull>>, en el qual es descriuen els temes lul·lians que el curs desenvolupa: el diàleg entre les religions, l’accés als dogmes cristians a través de la raó i la universalitat del sistema combinatori lul·lià. El curs s’articula a través dels següents apartats: la biografia lul·liana, les seves obres i les seves «troballes» o «inventiones», el seu impacte en l’art contemporani i la contribució de la filosofia lul·liana al concepte modern de *networking*.

La Redacció

5. Coloquio internacional «Ramon Llull y el lulismo. Fe y entendimiento», Palma, Col·legi de Sant Francesc, 5-7 de març de 2020

Aquest col·loqui, celebrat al col·legi de Sant Francesc de Palma i coorganitzat pels Franciscans del TOR i l'Institut d'Estudis Hispànics de la Modernitat (IEHM) de la Universitat de les Illes Balears, manté viva l'activitat celebrativa entorn de la figura de Ramon Llull iniciada arran del setè centenari de 2015-2016, tot reprement l'esperit de la reunió que s'havia celebrat l'any anterior, amb el lema «Acción y contemplación», i que ja era la segona edició de la iniciativa conjunta de la Provincia Española de la Tercera Orden Regular de San Francisco i l'IEHM. Precisament en el curs del col·loqui del 2020 els dos organitzadors, fra Lucio Nontol i Rafael Ramis, van presentar les actes de la segona trobada, la de 2019, de la qual també eren els editors. L'empresa emplaça els interessats en la matèria a una nova edició per al 2021 entorn de Llull i l'espiritualitat.

Les jornades sobre fe i enteniment es van desenvolupar en quatre sessions. La primera, a la tarda del dia 5 de març, després de les salutacions de rigor, va oferir una intervenció de Jordi Gayà, titulada «Fe i raó. Tres metàfores botàniques». Les relacions entre l'aigua i l'oli –que sempre se situa per damunt de la primera–, entre l'arbre de base i l'arbre empeltat –que és qui lleva fruit– i entre l'aigua i el vi –que es mesclen– van ser objecte d'un tractament progressivament més escurçat perquè el motiu de l'aigua i l'oli és numèricament més present a l'opus lul·lià que no pas els altres dos i ha estat pres abusivament com la formulació estàndard del pensament de Llull a propòsit de la interacció entre fe i enteniment. Gayà va mostrar que Llull aplica la disjunció entre aigua i oli a contextos que no tenen res a veure amb les relacions entre fe i enteniment i en va analitzar acuradament uns quants aplicant-hi eines de discriminació de matriu aristotèlica. La conclusió és que la relació aigua i oli no expressa la interacció entre fe i raó de la gnoseologia lul·liana, ja que aigua i oli se sobreposen però no interactuen. Aquest no és el cas, per contra, de la imatge de l'empelt: l'arbre de base, que seria l'enteniment, un cop empeltat produeix fruit, un fruit nou, diferent del que hauria donat l'arbre de base. La fe correspondria, doncs, a l'empelt, que porta l'intel·lecte al coneixement de Déu en termes lul·lians. La mescla de l'aigua i el vi reflecteix la relació que Llull veu entre fe i enteniment de manera menys rotunda.

Xavier Calpe, a «Entre la disputa i el diàleg: virtuts i límits del mètode lul·lià de la missió», es va mostrar preocupat per aclarir la dimensió irènica de la missió lul·liana en relació amb els infidels i va introduir molts matisos a propòsit de la distinció entre les nocions de disputa i diàleg, d'acord amb un ric repàs de la bibliografia sobre la qüestió. Joan Andreu es va centrar en una

obra concreta amb el seu «Creure per entendre, entendre per creure: una reflexió des del diàleg *Disputatio fidei et intellectus*». L'anàlisi de les posicions oposades dels protagonistes al·legòrics del diàleg el van dur a proposar una convergència entorn de la noció d'amor, entès com a propietat divina i com a funció de la voluntat humana.

La sessió del matí del dia 6 estava dedicada al lul·lisme. Antoni Bordoy, amb el seu «Enteniment, fe i alquímia: la transformació dels elements en els textos pseudolul·lians hispànics del segle XVI», va oferir els resultats de les seves recerques sobre fragments de manuscrits miscel·lanis no prou estudiats des del punt de vista dels materials alquímics, com ara el ms. 7443 de la Biblioteca Nacional de Madrid. Hi ha traces d'un lul·lisme alquímic en temps de Felip II, que abasta València, Múrcia i Sòria.

En canvi, Francisco Díaz Marcilla va reivindicar altres versions del lul·lisme a Castella i a Portugal durant l'edat moderna. «Hacia una historia del lulismo atlántico: preparación y experiencias evangelizadoras» va ser una aportació que enriqueix les informacions que l'autor va presentar al col·loqui de l'any 2019. L'estudi de fragments molt breus d'apunts de lul·listes detectats entremig de diversos manuscrits miscel·lanis (el ms. f. IV.22 de la Biblioteca d'El Escorial o el ms. 5-1-42 de la Colombina de Sevilla, entre d'altres, per exemple de Porto) mostren que Llull continuava tenint interès per a la predicació, la missió i altres aspectes de la vida religiosa. Francisco García Pérez, per la seva banda, a «Fray Francisco Vich de Superna y la agonía de la causa lulliana en Roma», va oferir una descripció documentada de l'acció contundent del bisbe Díaz de la Guerra contra el culte de Llull amb una presentació de la biografia del franciscà mallorquí Vich de Superna, que defensava la causa lul·liana a Roma.

A la sessió de la tarda del dia 6, Lola Badia va tractar d'«El mot *natura* en l'obra de Llull. Acepcions i contextos». Després d'un excurs literari sobre els motius naturals en la poesia i la prosa lul·lianes, la ponència va desenvolupar les acepcions del terme *natura* del *NGGL* i del *Diccionari de definicions lul·lianes* resseguint les ciències naturals readaptades per Llull i també el lloc de la natura dins de les Cent Formes, tot acabant amb una al·lusió al *Liber de natura*, que és un llibre de tema ontològic lligat a un debat amb els monofisites durant l'estada de Llull a l'illa de Xipre.

La sessió del matí del dia 7 va reunir dues ponències amb l'accent posat en la història. Gabriel Ensenyat va respondre la pregunta que ell mateix es proposava a «Què diu Ramon Llull del burgès?». En primer lloc va il·lustrar la distinció que es feia a l'època i que Llull recull, entre burgès i mercader, i va mostrar que Llull explica quin és el lloc dels mercaders i dels burgesos en l'ordre social,

tot expressant recels davant dels canvis d'estament. La ponència de Fernando Domínguez, llegida *in absentia*, «El libro sobre la (re)conquista de la Tierra Santa (Montpeller 1309). Contextualización histórica», va descriure el complex entramat de relacions entre el rei de França Felip IV, el papa Climent V i el rei d'Aragó Jaume II davant de la preparació de la croada. El llibre de Llull reprèn materials del *Liber de fine* de 1305 reciclats en el context de l'expedició d'Almeria del rei d'Aragó i del finançament papal de les pretensions de Carles de Valois per fer-se amb l'imperi bizantí.

L. Badia

6. *In memoriam* Miguel Cruz Hernández (1920-2020)

Aquest 25 de març va morir a Madrid Miguel Cruz Hernández, havent complert els cent anys. Don Miguel, com era conegut en ambients acadèmics, va ser la figura senyera de l'estudi del pensament àrab en el món de parla hispana. Havia nascut a Màlaga el 15 de gener de 1920 i, després d'estudiar filologia semítica a la Universitat de Granada, es va doctorar a la de Madrid el 1947, amb una tesi sobre *La metafísica de Avicena*. Entre 1950 i 1976 va exercir de catedràtic a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Salamanca i entre 1978 i 1987 ho va fer a la Universitat Autònoma de Madrid, on s'havia incorporat en l'època del rectorat de Pedro Martínez Montávez. En aquesta seu va ensenyar pensament islàmic fins i tot després de la seva jubilació. Entre els diversos càrrecs que va ocupar destaca el de subdirector del Instituto Hispano-Àrabe de Cultura (IHAC), entre 1954 i 1958, quan n'era director Emilio García Gómez. Tot i que el lul·lisme no era la seva línia de recerca fonamental, don Miguel va participar als congressos internacionals sobre Ramon Llull de Formentor (1963) i Miramar (1975) i el 1977 fou nomenat *Magister* de la Maioricensis Schola Lullistica.¹

Cruz Hernández era filòsof en primer lloc, i la fenomenologia l'atreia. Això explica la seva metodologia, el que l'interessava era la comprensió de la doctrina i no tant la filologia. De totes maneres, ens ha deixat algunes traduccions, com la del *Compendi de la República de Plató*, d'Averrois, publicat per Tecnos de Madrid el 1989, que ha arribat a la sisena edició. Gràcies al seu interès pel missatge, però sobretot, a la seva gran capacitat intel·lectual, va crear obres ambicioses, com les seves històries de la filosofia islàmica: la *Filosofia hispano-musulmana*, publicada el 1957 a Madrid per l'Asociación Española

¹ Per a més informació biogràfica remeto a Ana Zanza Elío, «Conversación en Madrid con Miguel Cruz Hernández», *Anuario de Historia de la Iglesia*, 9, 2000, pp. 395-413 <<https://hdl.handle.net/10171/9238>>; i al número doble 86/87 d'*Anthropos. Revista de Documentación Científica de la Cultura*, juliol-agost 1988.

para el Progreso de las Ciencias, i *La filosofía árabe*, de 1963, del segell Revista de Occidente. L'obra de major impacte és la *Historia del pensamiento en el mundo islámico*, de 1981, que va treure Alianza Editorial, i que consta de dos volums: 1. Desde los orígenes hasta el siglo XII, i 2. Desde el Islam andalusí hasta el socialismo árabe. Cruz Hernández va anar revisant i ampliant aquesta obra, que es va traduir a l'italià i al francès; la darrera edició és de 2012 i ara consta de tres volums: 1. Desde los orígenes hasta el siglo XII en Oriente, 2. El pensamiento de al-Ándalus (siglos IX-XIV), i 3. El pensamiento islámico desde Ibn Jaldun hasta nuestros días. Si comparem la primera història, de 1957, amb la darrera, observarem com Cruz Hernández eixampla la seva base. Augmenta la seva documentació i també la temàtica, que s'estén al món contemporani. Don Miguel, a més, va produir monografies tan assenyalades com *Averroes, vida, obra, pensamiento, influencia*, publicada a Còrdova el 1997, o *El islam de al-Ándalus. Historia y estructura de su realidad social*, de 1992, en la qual aprofundia en els aspectes socials d'Al-Andalus, i feia una reflexió filosòfica personal sobre aquest ens tan productiu.

La Fundació March va encarregar-li una monografia sobre Ramon Llull, que es va publicar a l'Editorial Castalia l'any 1977, en una col·lecció anomenada «Pensamiento Literario Español», i amb el títol *El pensamiento de Ramon Llull*. El primer tema que Cruz Hernández hi debat és la creença que el pensament peninsular només sap expressar-se en formes i mètodes literaris, vestits d'imatges, i que no és capaç de fer-ho al nivell filosòfic pur, abstracte. «Nunca fue este mi modo de pensar», afirma (p. 10). Volia, doncs, provar que Llull era més que un gran literat i que, com a filòsof, era comparable a Averrois, Maimònides o Francisco de Vitoria O.P.

Don Miguel confessa que no és especialista en Llull, «No soc lul·lista» (p. 12), i que deu molt als especialistes, com els germans Carreras i Artau i llur història de la filosofia,² o Joaquim Xirau, que va publicar la seva monografia sobre Llull a l'exili,³ però demana al lector que se'l deixi escriure «sense els bàculs de les notes» (p. 13). Una part important de l'obra la dedica al context històric i cultural de Llull (pp. 17-42), on el llegat araboislàmic té un lloc preferent. Cruz Hernández destaca altres aspectes, com l'apertura catalanoprovençal, el cercle cultural del rei Jaume I, la força de l'Orde de Predicadors, les polèmiques antijueves (Barcelona 1263). Els corrents parisencs,

² *Historia de la filosofía española. Filosofía cristiana de los siglos XIII al XV*, 2 vols. (Madrid: Asociación Española para el Progreso de las Ciencias, 1939-1943), vol. 1, part III: «El escolasticismo popular. Ramón Llull (Raimundo Lulio)», <https://archive.org/stream/historiadelafilo01carr/historiadelafilo01carr_djvu.txt>.

³ *Vida y obra de Ramón Llull. Filosofía y mística* (Mèxic: Orión, 1946), reeditada al Fondo de Cultura Económica, 2004.

representats per Ramon Martí i Bernard de Trilla, ajuden a entendre l'anti-averroisme de Llull, que Cruz Hernández realça.

De la biografia de Ramon Llull per Cruz Hernández marcaria la referència als seus estudis a l'escola de Berthold o Berthaud de Saint Denys (m. 1307), a París, el 1286, de què va parlar Miquel Batllori; Berthaud de Saint Denys és un adversari d'Henri de Gand (m. 1293). El 1298, Llull fa una estada curta a París i, finalment, una de més llarga entre 1309 i 1311 per ensenyar-hi, i polemitzar contra l'averroisme. Cruz Hernández destaca l'èxit que va tenir i que «li va donar ànims» (p. 47) per anar al concili de Viena (1311-1312), actuació estudiada per Fernand van Steenberghen, i presentar-hi deu propostes, una d'elles per prohibir l'ensenyament de l'averroisme.

La formació intel·lectual de Llull permet a Cruz Hernández explicar les possibles influències rebudes de la filosofia i la teologia islàmiques. També té en compte la tradició polemista cristiana d'aquell segle XIII i parla de la percepció estesa «de la necessitat d'una croada apologetica permanent» (p. 58), i que l'aportació de Llull és d'ampliar l'apologetica racional al terreny concret de les veritats considerades com a misteris (p. 59).

Llull confia molt en la raó i la seva Art és la realització escrita d'aquesta convicció. Cruz Hernández destaca els orígens àrabs de la lògica de Llull, però també de la teologia, i la doctrina dels atributs divins. Don Miguel es corregeix en el seu zel i reconeix la contribució de sant Agustí a fundar les dignitats, argumentada per E. W. Platzeck (p. 74). Aquestes són: bondat, grandesa, duració, potestat, saviesa, voluntat, virtut, veritat i glòria; i, en *De Trinitate* VII.1.1, sant Agustí es pregunta «si cada una de las tres personas divines pot anomenar-se, per si mateixa i independentment de les altres dues, Déu, o gran, o sàvia, o vertadera, o omnipotent, o justa o qualsevol altra cosa *digna* de Déu». Llull té cura de reduir-les a nou, potència de tres.

Llull va perfeccionant la seva Art al llarg del temps, i aquesta és sempre continent i contingut, tècnica dialèctica i ciència objectiva. Cruz Hernández va saber analitzar aquesta combinatòria que parteix de les nou dignitats, duplicades i construint jocs ternaris (pp. 65-124).

L'Art és una combinatòria, elemental, però que té ambició universal: explicar tota la realitat, divina i humana, i hi ha dues posicions ben clares entre els pensadors: acceptació o rebutj. La majoria la rebutja i al capdavant hi seria Descartes (1596-1650) en el mateix *Discours de la methode*. Per exemple, se li pot retreure a Llull que no té cap criteri per elegir els continguts de les seves dignitats, i que únicament mira que siguin nou. Però en el segle XVI hi va haver una renaixença lul·liana i després, Leibniz (1646-1716) va veure aspectes positius en l'*Ars*, encara que afirmés que la seva combinatòria era molt millor,

cosa certa, i sense els errors de Llull. Don Miguel adopta una postura positiva en un context històric, també amb el mètode escalar.

L'Art és difícil d'entendre i Llull ofereix una recreació plàstica basant-se en el simbolisme de l'arbre. Cruz Hernández ha reproduït les diferents versions dels setze arbres de la seva cosmovisió, cada una de les quals comprèn arrels, tronc, branques, rams, fulles, flors i fruits simbòlics (pp. 125-144).

Quan Cruz Hernández ha unit Art i arbre de ciències, passa –per sorpresa per a mi– a tractar de l'antiaverroisme de Llull perquè el «sentit de la saviesa lul·liana», segons ell, es manifesta a través de la polèmica antiaverroista (pp. 145-165). Ell mateix adverteix que Llull no va llegir Averrois (p. 158). L'antiaverroisme de Llull és definit per les seves estades a París, abans indicades, i Cruz Hernández l'enquadra en un conflicte social entre la tradició cristiana i la innovació aristotèlica, entre els artesans i la burgesia, etc. L'interès del capítol és la descripció àgil del medi intel·lectual europeu.

Aquesta saviesa cristiana de Llull no és, de fet, original sinó el conjunt de coneixements de l'època (pp. 167-190), com J. Xirau i altres remarquen. Pel que fa a la teologia, en canvi, Llull aplica la seva doctrina de les dignitats i Cruz Hernández va saber exposar-la i destacar la seva originalitat (pp. 191-204).

Xirau, si no vaig errat, va insistir a definir el projecte ètic i polític de Llull d'un govern universal com una «nova utopia».⁴ Cruz Hernández recull la idea de manera explícita però s'estén en un estudi del concepte d'utopia en el context històric (pp. 205-252). Observa que per Llull la defensa del llatí com a llengua universal era compatible amb fer servir el català com a llengua de cultura i de la filosofia. Don Miguel escrivia això a les acaballes del franquisme, demanant que les llengües vernaculars fossin respectades.

Malgrat el racionalisme aparent de l'*Ars*, l'esperit místic és el més fort de tot en Llull, que ens ha deixat escrits plens d'emoció. Com que vol organitzar l'experiència mística, torna al racionalisme en forma «científica» i la figura simbòlica de l'arbre reapareix en l'*Arbre de filosofia d'amor*. Cruz Hernández dedica un bon espai (pp. 253-299) a les obres místiques de Llull, en les quals també recorre a les nou lletres de la seva combinatòria (pp. 265, 270, 284, 286-287, 297).

La part final d'*El pensamiento de Ramon Llull* està dedicada a la repercussió de l'obra de Llull, a la continuïtat del lul·lisme (pp. 301-355). Cruz Hernández actualitza les informacions que Carreras i Artau i d'altres proporcionaven, i pren posició en algunes qüestions. Defensa els espirituals valenci-

⁴ *Vida y obra de Ramón Llull* (Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 2004), pp. 203-268.

ans de l'acusació d'haver desfigurats el lul·lisme (p. 307) i és molt dur contra l'inquisidor Nicolau Eimeric, que va aconseguir del sant pare la condemna de les obres de Llull el 1376, però va fracassar al seu país natal. Cruz Hernández acaba revisant els estudis lul·lians contemporanis, on menciona aquesta revisita i la seva fundació el 1957.

Des de la publicació el 1974, han passat quasi cinquanta anys. La part bibliogràfica de l'obra ha quedat obsoleta, i sabem més de Llull gràcies a un bon doll d'investigadors. El mèrit de don Miguel es troba, primer, en les circumstàncies del moment en què va redactar l'obra, també en la seva seriositat i completió, i vull remarcar, en el fet que ho feia com a filòsof. Les mancances filològiques queden perdonades per una presentació filosòfica d'algú que al començament de la seva carrera acadèmica seguia la fenomenologia i que mai va voler ser esclau de les notes a peu de pàgina.

Josep Puig Montada

7. *In memoriam* J. N. Hillgarth (1929-2020)

J. N. (Jocelyn Nigel) Hillgarth, Professor Emeritus of History at the University of Toronto and the Pontifical Institute of Mediaeval Studies, passed away on April 12 in London. Before his two decades' teaching in Toronto, he had also taught at the University of Texas, Harvard, and Boston College. Receiving his undergraduate degree in 1950 and his doctorate in 1957 from Queen's College, Cambridge, he went on to become one of the most influential historians of medieval Spain writing in the English language.

Professor Hillgarth wrote widely about Iberia, a region to which he had life-long connections, having spent substantial parts of his youth and later life in Majorca in the seventeenth-century villa, Son Torrella, originally acquired by his parents in the 1930s. For scholars of Ramon Llull, he is most well-known for his book *Ramon Lull and Lullism in Fourteenth-Century France* (Oxford: Clarendon Press, 1971) which demonstrated that, despite the unusual nature of the Llull's thought in the context of thirteenth and fourteenth centuries, he nevertheless found a substantial intellectual following after his lifetime; in 1958 he became a member of the Maioricensis Schola Lullistica of Palma.

But his interests in Spain were broad, chronologically and thematic. He did research throughout his career on the Visigothic period with some of his earliest publications in the late 1950s focusing on the epoch. But his edition of some of Julian of Toledo's works appeared in 1976 (*Corpus Christianorum Series Latina* 115, Turnhout: Brepols), while his final book-length work was *The Visigoths in History and Legend* (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 2009) once again returning to early medieval Spain. Yet his most

widely influential book focused on a later period: his beautifully researched and written two-volume work, *The Spanish Kingdoms, 1250-1516* (Oxford: Clarendon Press, 1976-1978). Here he emphasized the diversity of the Iberian Peninsula and paid especially close attention to the Crown of Aragon, and in doing so he persuaded a generation of younger scholars to do likewise. A much more specialized study of much the same period was his *Readers and Books in Majorca, 1229-1550*, also in two volumes (Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1991). Using his intimate knowledge of manuscript collections and the extant medieval library catalogues of Majorca, he was able in these volumes to trace book circulation and ownership in remarkable detail. But his interest in Spain did not, in fact, end with the Middle Ages, for he also wrote *The Mirror of Spain, 1500-1700: The Formation of a Myth* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000) which traced the creation of the *leyenda negra* in massively learned detail. He made still further contributions to the study of Spanish history as well. With his Toronto Colleague, Giulio Silano, he edited *The Register Notule communium 14 of the Diocese of Barcelona (1345-48): A Calendar with Selected Documents* (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1983) and wrote the introduction and notes for his mother's two-volume translation of Pere III's *Chronicle* (Mary Hillgarth, J. N. Hillgarth, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1980).

For twenty years he taught graduate students at the University of Toronto's Centre for Medieval Studies and Pontifical Institute for Mediaeval Studies where he was legendary for his expansive learning—which took in not only all of medieval Iberia but much of the rest of Latin Europe. Indeed, it is notable that he directed dissertations on topics and regions well beyond the Peninsula. He was also much admired for his brilliant, often witty lectures, carefully composed in his exceptional prose style. But perhaps he was most notorious among his graduate students for his exacting scholarly standards, which included checking footnotes citations for accuracy as he graded seminar papers with the relevant primary source open next to him. Nevertheless, despite his seemingly formidable character, he was a well-liked mentor who trained a number of Ph.D. students in Toronto, many of whom did indeed work on Spain. He did not, though, direct with a heavy hand, but let his students find their own interests and develop them. They did, though, have to learn that he was somewhat reticent in praise for their work, and that they should be pleased indeed when he observed that something they had written was «quite interesting».

After he retired, he and his wife, Nina Pantaleoni, to whom he was married for 53 years, and who died not long before him on August 28, 2019, divided their time between a flat in London in the summer and Son Torrella, their

beloved Majorcan villa in winter. In both London and Majorca, they continued to entertain visiting scholars, former students, and a wide circle of friends. He continued his scholarly work as well—his *The Visigoths in History and Legend*, for example, being published well after his retirement. He will be remembered as a gracious, generous scholar of prodigious learning and productivity, who enjoyed conversation with colleagues and former students, and was always ready with a witty story or a wry observation.

Thomas E. Burman